

Előszó

Az emberi nyelv kreativitása leginkább abban mutatkozik meg, hogy a beszélő a kommunikáció folyamán képes olyan mondatokat, mondatsorokat alkotni és megérteni, amelyeket előtte soha senki nem fogalmazott meg. Ezek nagy része a beszéd közben alakul ki, tehát nem tervezhető, hanem alkalmyszerű, főleg a beszédhelyzettől, valamint a kommunikációs folyamatban részt vevők személységétől, így alkotóképességétől is függ. A beszéd egy másik, legalább annyira fontos részét azonban előre látható és az adott helyzetben rutinszerűen, automatikusan ismételhető, két vagy több szóból álló és többé-kevésbé kötött szókapcsolatok alkotják. Ezek tehát olyan, már a gyermekkorban a gondolkodásba és a beszédbe beépülő állandó szókapcsolatok, melyeknek szerepe elsősorban képzetkeltő jellegű, a közlés során nem mi alkotjuk meg őket, hanem – szinte előre gyártott elemekként, szokványos szókapcsolatokként – már készen jelennek meg tudatunkban, azaz nem produkáljuk, hanem reprodukáljuk őket. De ahogy az előre gyártott házi elemek anyaga, mérete, formája, funkciója, kapcsolódási helye sem egyforma, úgy természetesen ezeknek a szókapcsolatoknak a kötőanyaga, alakja, kötöttsége és szerepe is változó.

A szókapcsolatokat alkotó építőelemek, a szavak – figyelembe véve az adott nyelv nyelvtani és logikai szabályait – elméletileg végtelen sok módon és formában léphetnek egymással kapcsolatba. E megfigyelésből kiindulva – és a teljesség igénye nélkül – egy nyelvben megkülönböztethetünk:

- 1) teljesen alkalmyszerű és végtelen számú szabad szókapcsolatokat;
- 2) szerkezetileg és jelentésstanilag teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű állandósult szókapcsolatokat az alábbi néhány gyakori típusal és hagyományos elnevezéssel:
  - a) szólások (**kívágja a rezet; felkapja a vizet**);
  - b) szóláshasonlatok (**szegény, mint a templom egere; annyit ért vmihez, mint tyúk az ábécéhez**);

c) beszédhelyezethez kötött, „akkor szokták mondani, ha...” típusú, ún. „helyzetmondatok”, konvencionális szójárások, melyeket csak a megszokás tart életben és bizonyos helyzetekben, bizonyos alkalmakkor anélkül mondjuk őket, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk a velük kifejezett megállapításnak (**Angyal repül v. száll (el) a ház fölött. Most ugrik a majom a vízbe! Kár a benzinért! Hol jársz itt, ahol a madár se jár?**);

d) az általános érvényűség igényével használt, életbölcsséget megfogalmazó, mondatértékű közmondások, szokásmondások, szállóigék, bölcs mondások, idézetek (**Lassan járj, tovább érsz. Ki korán kel, aranyat lel. Nyelvében él a nemzet. Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!**).

A most közreadott gyűjtemény az első két típusból közül 5000 állandósult magyar szókapcsolatot (szólást, szóláshasonlatot).

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos szokásmondásainak rögzítése mellett elsősorban a mai köznyelvre jellemző fordulatokat kívántuk számba venni, azokat tehát, amelyeket egy ma élő iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keresni akar. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a SZLENG minősítésű kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókincsünk olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újtásra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szókimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezésmód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként kezelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és egy bizonyos szükségyszerűen szubjektív módon megvont határon belül – nem tekinthetünk el. Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a DURVA minősítéssel jeleztük.

A szótár felépítése az alábbi alapelvek szerint készült:

- A szólások adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek.
- Ha van főnév vagy főnevesült elem a szókapcsolatban, akkor ez utóbbit mindig az első teljes értékű főnévi tag (címszó) alatt

magyarázzuk meg. Például a **kivágja a rezet, a kiugra(sz)tja a nyulat a bokorból** szólásokat a **RÉZ**, illetve a **NYÚL**, az **iszik, mint a kefekötő** szóláshasonlatot a **KEFEKÖTŐ** címszó alatt.

- Ha a főnévi tagnak változatai lehetnek (**kihúz a pácból** v. a **slamasztikából** *vkít*), akkor a szókapcsolat minden főnévi elem alatt (a fenti példákban a **PÁC** és a **SLAMASZTIKA** címszó alatt is) önálló szótári egységként, kifejtve szerepel.
- Ha a kifejezésben nincs főnév, ám van valamilyen más névszói elem, akkor az – vagy több ilyen esetén közülük az első – lesz a kitüntetett címszó: **egyik a másikat éri** (**EGY**).
- Ha egy szókapcsolatban jószerivel csak igei vagy igenévi elemek vannak, akkor a kifejezést az első igei tag alatt írjuk le: **guggolva is kibír(na)** *vmít* (**GUGGOL**), **olyan kövér, hogy gurul** (**GURUL**). Esetleges igeváltozatok esetében itt is minden igei tag alatt önálló, kifejtett szótári egység lesz a kifejezés.
- Az azonos alakú címszavakat arab számmal választjuk el egymástól (**ÁLL¹ – ÁLL²**). A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj.
- A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **BEGY** [**BÖGY**]. A ritkább címszóalaknál utalunk a gyakoribb alakra, ahol a címszóval kapcsolatos szólásokat is megadjuk: **BÖGY** → **BEGY**.
- A mai nyelvállapot szerint csak állandósult szókapcsolat elemeként előforduló címszavak elvont alakját tompa zárójelben jelezzük: (**FARKASSZEM**), (**HADILÁB**). E szavak tehát manapság szabad szókapcsolatokban nem használatosak. Hasonlóképpen kezeljük az idegen írású vagy hangzású címszavakat is: (**BLIKK**).
- A címszavak ábécérendben követik egymást, és bokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett szólásokat, szóláshasonlatokat betűrendben soroljuk be. Az alakváltozatok a betűrendben első (esetleg a gyakoribb) alaknál szerepelnek. Ennek megfelelően pl. a **beteszt** [**beültet**] a **hintába** *vkít* [**hintába tesz** v. **ültet** *vkít*] megelőzi a **beül a hintába** szólást.
- A szókapcsolatokat általában a legsemlegesebb alakjukban adjuk meg. Az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel.

- A szólások használatát, mondatba illesztését megkönnyítő vonzatokat dőlt betűvel és a szokásos szótári rövidítésekkel (*vkinek, vmitől, milyen* stb.) jelöljük: **hadilábon áll** *vkivel* v. *vmivel*; *vkinek* (**halvány**) **dunsztja sincs** *vmiről*.
  - Az alanyi pozícióban lévő *uki, vmi* elemeket – indokolt kivételtől eltekintve – nem jelöljük (**ismeri a dörgést; Danaidák hordója**). Az alany élő vagy élettelen voltát gyakran a szólásdefiníció teszi egyértelművé. Feltüntetjük azonban a fenti vonzatokat, ha az alany egyaránt lehet élő és élettelen (**kemény** *uki* v. *vmi*, **mint az acél**), vagy kizárólagosan csak élettelen (**küszöbön áll** [*van vmi*]).
  - A *vkinek, vminek* határozatlan névmási ragos alak a birtokos személyragozás (személyjelezés) harmadik személyében álló főnév előtt a birtokos jelzőt képviseli akkor, ha az igei cselekvés alanya és a birtokos jelző nem azonos személyű: **beszél** *vkinek* **a fejével**.
  - Ha a *vkinek, vminek* ragos alak mellett nem birtokos személyraggal (személyjellel) ellátott főnév áll, akkor a *vkinek, vminek* alak természetesen részeshatározó és a szólás mögé kerül: **hálót szó** *vkinek*.
  - Ha a vonzat nem kötelező, azt kerek zárójelben adjuk meg: **leesik** *vkinek* **az álla** (*vmitől*).
  - A kezdő helyzetben lévő *vkinek, vminek* stb. vonzatokat a szólások betűrendbe állításakor nem vettük figyelembe.
- A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe beilleszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: (**örök-ké**) **az anyja szoknyáján ül**.
- A szócikken belül a szókapcsolatok alakváltozatait, szerkezeti változatait szögletes zárójelnek között jelezzük. Pl.: **más [szelí-debb] húrokat penget; bekapja a horgot [ráharap a horogra]** Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel választjuk el egymástól: **megereszti [nekieresz-ti** v. **tágra ereszti] a gyeplőt**.

(Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.)

- Azok az időbeli, csoportnyelvi és stiláris jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak: **van néhány atmoszféra vkiben** BIZ., TRÉF. kissé becsípett, ittas. Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül: **beüt az áldás** BIZ. a) váratlanul régóta remélt, nagyon jó dolog történik; b) GÚNY. váratlan balszerencse következik be. Több minősítő jegy meglelte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli, csoportnyelvi, stiláris jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélgetőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.
- A kifejezés után következik annak minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatok is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata: **úgy ellátja vkinek a baját, hogy (az) attól koldul** nagyon megver vkit (gyakran fizikai erővel való fenyegetésként is: **Úgy ellátom a bajod, hogy attól koldulsz!**).
  - Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a) b); c) jelöléssel különítjük el: **dobra üt [ver] vmit** a) elárverez vmit; b) elpletykál, kifecseg, elhíresztel vmit; c) nagyon reklámoz vmit.

- A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójelek között tüntetjük fel. Pl.: **gombóc van vkinek a torkában** (gyakran izgalomtól, idegességtől) elakad vkinek a hangja, nem v. alig tud megszólalni, beszélni.

Kérjük kedves Olvasóinkat, juttassák el hozzánk észrevételeiket, hiányzó szólásokra vonatkozó javaslataikat. Minden jelzést és javaslatot örömmel fogadunk.

Levélcím: Tinta Könyvkiadó – 1116 Budapest, Kondorosi út. 17.
Villanyposta (e-mail): kissgabo@tintakiado.hu
Honlap: www.tintakiado.hu

Budapest, 2005. január

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor